

Ειρήνη Νόλη

(Εκπαιδευτικός Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης. Μεταπτυχιακή φοιτήτρια στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης)

Οι Αρμένιοι στη Γεωργία

The Armenians in Georgia

Abstract

The objective of this research work is to document, comment and deal with the issue of Armenians minority, living in the Black Sea area and specifically in the country of Georgia. The growing violence in the Black Sea region and the recent conflict in the Caucasus focus everyone's attention on the close relationship that the geographical area has of this sensitive area to national identity. The coexistence of many ethnic, linguistic and religious groups in this geographical area is used as leverage in order to achieve political projects as desired the large forces.

Equality within the state of Georgia, which expressed explicitly in Article 38 of the Constitution of Georgia, is broken and does not apply. Armenians in Georgia is a long-suffering population minority, which marginalized socially, economically, politically and physically as a religious entity. The Georgians behave as if there were in their country's Armenian minority, although it is the third largest religious group in the country, occupying 8% of the population. Although education in the mother tongue is provided through the parallel minority language schools - inherited from the era of the USSR), the main minority - Armenians, Azeris, Russians - the system is more problematic and marginalizing the minority.

National minority Armenians suffered from a severe lack of representation in Georgian institutions. In 2008 parliament minority represented by two Armenians and three Azeris. Therefore required special measures for the participation of minorities in political life.

Progress of Georgia was marginal due to lack of capacity to implement policies. So far, the state of Georgia has not adopted a law on national minorities. In a report in July 2007 to the Council of Europe, the government stated that it requires more assistance from the Council of Europe experts to define the term "national minorities". In its resolution of 24 January 2008 the Parliamentary Assembly of the Council of Europe highlighted the ongoing concern for the respect of minority and religious rights. Georgia has the way forward to improve its position in relation to the rights of minorities.

Key words: Armenians minority, Black Sea area, Georgia

Εισαγωγή

Στην εργασία αυτή επιδιώκεται η ενασχόληση με το ζήτημα της μειονότητας των Αρμενίων που διαβιεί στον παρευξείνιο χώρο και συγκεκριμένα στη χώρα της Γεωργίας. Η αυξανόμενη βία στην παρευξείνια περιοχή και οι πρόσφατες συγκρούσεις στον Καύκασο εστιάζουν την προσοχή όλων μας στη στενή σχέση που

αποδεικνύεται πως έχει ο γεωγραφικός χώρος αυτής της ευαίσθητης περιοχής με την εθνική ταυτότητα. Η συνύπαρξη πολλών εθνικών, γλωσσικών και θρησκευτικών ομάδων σε αυτό το γεωγραφικό χώρο χρησιμοποιείται ως μοχλός πίεσης με σκοπό την επίτευξη πολιτικών σχεδιασμών κατά το δοκούν μεγάλων δυνάμεων. Τα μειονοτικά ζητήματα είναι μεγάλος κίνδυνος για την ενωμένη Ευρώπη. Πρόκειται για ζητήματα που η αναβίωση των εθνικισμών και η σύγκρουση των πολιτισμών υποθάλλουν το νόημα της ενότητας και αρμονικής συμβίωσης. Μπορεί οι παρευξίνιες χώρες να έχουν μετατραπεί σε δυτικού τύπου κοινωνίες όμως οι έννοιες της δημοκρατίας και των ανθρωπίνων και μειονοτικών δικαιωμάτων συναντώνται ακόμη σε πρωτόγονη μορφή. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο είναι επιβεβλημένη η χάραξη μιας ενιαίας ευρωπαϊκής πολιτικής που να άρει τις ευρωπαϊκές αξίες και τα κοινά συμφέροντα προκειμένου να επιλυθούν τα μειονοτικά ζητήματα στον παρευξίνιο χώρο.

2. Η χώρα της Γεωργίας. Διοικητικός διαχωρισμός και κατανομή του πληθυσμού της Δημοκρατίας της Γεωργίας

Η Δημοκρατία της Γεωργίας, πρώην Σοβιετική Σοσιαλιστική Δημοκρατία της Γεωργίας, σχηματίστηκε στις 25 Φεβρουαρίου του 1921. Από τις 12 Μαρτίου 1922 έως τις 5 Δεκεμβρίου του 1936 αποτελούσε μέρος της Υπερκαυκασιανής Ομοσπονδίας. Στις 5 Δεκεμβρίου 1936 συμπεριλήφθηκε επίσημα στην Ε.Σ.Σ.Δ. Βρίσκεται στο δυτικό - κεντρικό τμήμα του Νότιου Καυκάσου, στους νότιους πρόποδες της οροσειράς του Καυκάσου. Συνορεύει βόρεια με τη Ρωσία, το Αζερμπαϊτζάν προς τα νοτιανατολικά, την Αρμενία προς τα νότια και την Τουρκία προς τα νοτιοδυτικά. Έχει δυτικές ακτές, αυτές της Μαύρης Θάλασσας. Περιλαμβάνει εντός των εδαφών της δύο αυτόνομες πρώην Σοβιετικές Σοσιαλιστικές Δημοκρατίες, της Αμπχαζίας με πρωτεύουσα στο Σοχούμ και της Αζαρίας με πρωτεύουσα το Βατούμ, μια αυτόνομη περιοχή, τη Νότια Οσετία με πρωτεύουσα το Τσινβάλι και 71 περιφέρειες (βλ. Εικόνα 1). Πρωτεύουσα του κράτους της Γεωργίας είναι η Τιφλίδα.

Εικόνα 1: Το κράτος της Γεωργίας με τις αποσχισθείσες επαρχίες της¹

Τον βασικό πληθυσμό της χώρας τον αποτελούν οι Γεωργιανοί, ενώ σημαντικό κομμάτι αυτού αποτελούν οι Αρμένιοι, οι Ρώσοι, οι Αζερμπαϊτζινοί, οι Ασέτιοι, οι Έλληνες, οι Αμπχάζιοι και οι Ουκρανοί. Το 1989, όταν ήταν ακόμη η Γεωργία μέρος της Ε.Σ.Σ.Δ., οι εθνικές μειονότητες αποτελούσαν το 1/3 της Σοβιετικής Σοσιαλι-στικής Δημοκρατίας της Γεωργίας. Ο αριθμός τους μειώθηκε μετά την ανεξαρτησία της χώρας². Σύμφωνα με την εθνική απογραφή του 2002 η Γεωργία έχει πληθυσμό που αγγίζει τα 5.411.000 ανθρώπους και η εθνολογική τους σύνθεση είναι Γεωργιανοί 83,8%, Αρμένιοι 5,7%, Ρώσοι 1,5%, Αζέροι 6,5%, Οσσετίνοι 0,9% και Έλληνες 0,3%³. Το 2002 η απογραφή παρουσίαζε 55% του πληθυσμού των Αρμενίων στην πόλη Samtskhe-Javakheti, 96% στην περιοχή της Ninotsminda νότια της Γεωργίας, 94% στο Akhalkalaki νοτιοδυτικά της Τιφλίδας. Υπάρχει και μια σημαντική μειονότητα στην Αμπχαζία, στο Σοχούμι περί τα 12,70%.

Arm

Population of Georgia by Ethnicity (Census 2002)					
Ethnicities	2002	Percent	Ethnicities	2002	Percent
Georgians	3,661,173	83.8%	Roms	472	0.0%
Armenians	248,929	5.7%	Moldovans	864	0.0%
Azeris	284,761	6.5%	Turks	441	0.0%
Russians	67,671	1.5%	Iranians	46	0.0%
Greeks	15,166	0.3%	Jews	3,772	0.1%
Kurds	2,514	0.1%	Ukrainians	7,039	0.2%
Yezids	18,329	0.4%	Belorussians	542	0.0%
Ossetians	38,028	0.9%	Czechs	46	0.0%
Ukrainians	7,039	0.2%	Bulgarians	138	0.0%
Kists	7,110	0.2%	Chechens	1,271	0.0%
Avars	1,996	0.0%	Assyrians	3,299	0.1%
Udins	203	0.0%	Lezgins	44	0.0%
Assyrians	3,299	0.1%	Latvians	91	0.0%
Estonians	59	0.0%	Lithuanians	134	0.0%
Abkhazians	3,527	0.1%	Germans	651	0.0%
Poles	870	0.0%	Others	2,349	0.1%
Total*				4,371,535	100.0%

*Figures for Akhagori district and Kodori Gorge are included.

EUROPEAN CENTRE
FOR
MINORITY ISSUES

Εικόνα 2: Πληθυσμός της Γεωργίας κατά την εθνική απογραφή του 2002⁴.

Οι γλώσσες που μιλούνται στη Γεωργία είναι γεωργιανά 71%, ρωσικά 9%, αρμενικά 7%, αζερικά 6% και λοιπές 7%⁵. Η επίσημη γλώσσα της χώρας είναι τα

¹ Διαθέσιμο στο <http://www.defencenet.gr/defence/o/5136>. Ανακτήθηκε στις 3/2/2014.

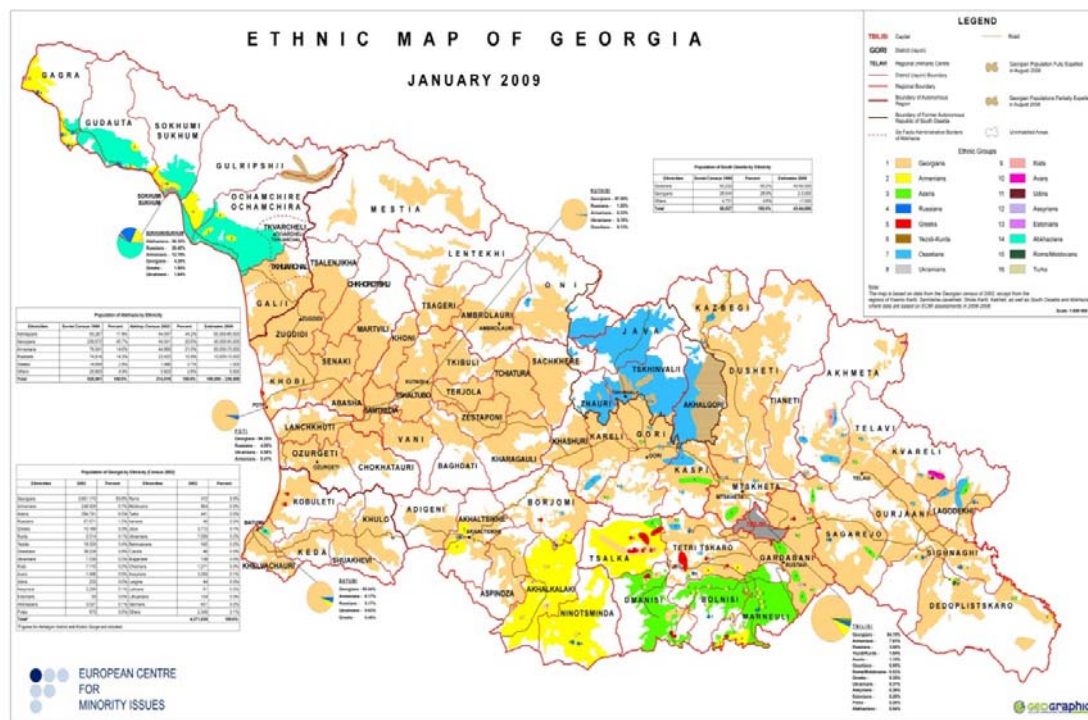
² Διαθέσιμο στο <http://www.minorityrights.org/download.php?id=746>. Ανακτήθηκε στις 05/03/2014.

³ Διαθέσιμο στο <http://www.minorityrights.org/1909/georgia/georgia-overview.html>. Ανακτήθηκε στις 05/03/2014.

⁴ Διαθέσιμο στο <http://www.ecmi.de/home/>. Ανακτήθηκε στις 05/03/2014.

⁵ Διαθέσιμο http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/information/enp_brochure_el.pdf, σελ. 24. Ανακτήθηκε στις 05/03/2014.

γεωργιανά. Η γνώση της γεωργιανής δεν ήταν αναγκαία κατά τη διάρκεια της σοβιετικής κυριαρχίας, καθώς οι μειονότητες μπορούσαν να επικοινωνήσουν με τις αρχές μιλώντας στη ρωσική. Στο ανεξάρτητο όμως κράτος της Γεωργίας η γνώση της γεωργιανής είναι απαραίτητη για την πρόσβαση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, στις κρατικές υπηρεσίες και σε άλλα πολλά. Οι μειονοτικοί αυτοί πληθυσμοί συνυπάρχουν μεταξύ τους στενά συνδεδεμένοι. Το κράτος με λίγη προσπάθεια τούς παρέχει βοήθεια ώστε να ενταχθούν στο κοινωνικό σύνολο, απομονώνοντάς τους όμως ταυτόχρονα από την υπόλοιπη κοινωνία όσον αφορά στην ενεργή πολιτική ζωή, την ποιοτική εκπαίδευση, την απασχόληση. Σήμερα η χώρα διοικείται ως εξής: στις τελευταίες προεδρικές εκλογές που διεξήχθησαν στις 27 Οκτωβρίου 2013 πρόεδρος της χώρας εκλέχθηκε ο Γκιόργκι Μαργκβελασβίλι με ποσοστό 62%. Στις βουλευτικές εκλογές της 1^{ης} Οκτωβρίου 2012 ο συνασπισμός «Γεωργιανό Όνειρο» κέρδισε την πλειοψηφία των εδρών. Ο Μπιτζίνα Ιβανισβίλι αρχηγός του κόμματος του συνασπισμού νίκησε τον απερχόμενο πρόεδρο Μιχαήλ Σαακασβίλι. Οι πολίτες της Νότιας Οσετίας και της Αμπχαζίας δε συμμετείχαν στη διαδικασία της ψηφοφορίας.

Εικόνα 3: Εθνικός Χάρτης της Γεωργίας - Ιανουάριος 2009⁶

3. Ο καθορισμός της έννοιας «μειονότητα» και η προστασία των μειονοτήτων από Διεθνείς Οργανισμούς

Ο ορισμός της έννοιας «μειονότητα» αποτελεί αντικείμενο συγκρούσεων και αντιπαραθέσεων στο διάβα των αιώνων. Σήμερα δεν υφίσταται ένας καθολικά αποδεκτός ορισμός της μειονότητας. Η πρώτη απόπειρα οριοθέτησης της μειονότητας έγινε στις 31 Ιουλίου 1930 με γνωμοδότηση του Διεθνούς Δικαστηρίου Διαρκούς

⁶ Διαθέσιμο στο <http://www.ecmi.de/>. Ανακτήθηκε στις 10/1/2014.

Δικαιοσύνης. Σύμφωνα με αυτή, την κοινότητα (έννοια ταυτόσημη με εκείνη της μειονότητας) την αποτελεί μια ομάδα ανθρώπων που ζουν σε μια συγκεκριμένη χώρα ή σε ένα συγκεκριμένο τόπο, που ανήκουν σε μια φυλή και διαθέτουν ιδιαίτερη γλώσσα, θρησκεία και παραδόσεις, που είναι ενωμένοι από την ταυτότητα αυτής της φυλής, θρησκείας, γλώσσας και παραδόσεων με αίσθημα αλληλεγγύης, και που έχουν ως σκοπό τη διαφύλαξη των παραδόσεών τους, τη διατήρηση του τρόπου λατρείας τους και την εξασφάλιση της εκπαίδευσής και της ανατροφής των τέκνων τους σύμφωνα με το πνεύμα και τις παραδόσεις της φυλής τους και αλληλοβοηθούμενο⁷. Εξάλλου ο πρώτος Υπατος Αρμοστής του ΟΑΣΕ Max van der Stoep κατά τη διάρκεια της ομιλίας του σε σεμινάριο του ΟΑΣΕ για τις μειονότητες στη Βαρσοβία το 1994 είπε τα εξής για τις μειονότητες: «Δε θα σας δώσω έναν δικό μου ορισμό. Θα ήθελα ωστόσο να σημειώσω ότι η ύπαρξη μιας μειονότητας είναι πραγματικό ζήτημα και όχι ζήτημα ορισμού της...»⁸. Στην ίδια ομιλία προσπάθησε να προσδιορίσει την έννοια της μειονότητας λέγοντας ότι: «Πρώτα απ' όλα, μειονότητα είναι μια ομάδα με γλωσσικά, εθνικά ή πολιτισμικά χαρακτηριστικά που την ξεχωρίζουν από την πλειοψηφία. Δεύτερον, μειονότητα είναι μια ομάδα που, συνήθως, δεν επιζητά τη διατήρηση της ταυτότητάς της, αλλά προσπαθεί επίσης να προσδώσει ισχυρότερη έκφραση στην ταυτότητα αυτή»⁹. Αντιλαμβανόμαστε πως οι προσπάθειες για ορισμό της μειονότητας δεν καταφέρνουν να αποδώσουν ένα καθαρό νομικό περιεχόμενο σε μια έννοια, η οποία απασχολεί τη διεθνή κοινότητα. Μερικοί συγγραφείς υποστηρίζουν πως η συζήτηση γύρω από τον ορισμό των μειονοτήτων χρησιμεύει μόνο ως μηχανισμός στα χέρια των κρατών που θέλουν να αποφύγουν την ανάληψη υποχρεώσεων έναντι των μειονοτήτων τους¹⁰. Το 1947 στην πρώτη σύνοδο της Επιτροπής Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (ΕΑΔ) συστάθηκε Υποεπιτροπή για την καταπολέμηση των διακρίσεων και Προστασία των Μειονοτήτων. Το έργο της Υποεπιτροπής προσδιόρισε η ΕΑΔ του ΟΗΕ εξουσιοδοτώντας την να αναλαμβάνει μελέτες υπό το φως της Οικουμενικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΟΔΔΑ) και να απευθύνει στην ΕΑΔ συστάσεις σχετικά με την καταπολέμηση κάθε είδους διακρίσεων αναγόμενων στα ανθρώπινα δικαιώματα και τις θεμελιώδεις ελευθερίες και με την προστασία των φυλετικών, εθνοτικών, θρησκευτικών και γλωσσικών μειονοτήτων¹¹. Το 1950 καρποφόρησαν οι προσπάθειες της Υποεπιτροπής με την έκδοση του πρώτου σχεδίου αποφάσεως, το οποίο απαριθμεί τους παράγοντες εκείνους που είναι κρίσιμοι για τον προσδιορισμό της έννοιας της μειονότητας. Σύμφωνα με αυτόν υπάρχουν μεταξύ των πολιτών πολλών κρατών, ξεχωριστές πληθυσμιακές ομάδες, που έχουν διαφορετικές εθνοτικές, γλωσσικές, θρησκευτικές παραδόσεις και χαρακτηριστικά από τον υπόλοιπο πληθυσμό και τα οποία για να αναπτύσσονται θα πρέπει οι ομάδες να προστατεύονται με ειδικά μέτρα σε εθνικό και διεθνές επίπεδο¹². Επιπρόσθετα, το

⁷ Διακοφωτάκης Ι. Γ., *Περί Μειονοτήτων κατά το Διεθνές Δίκαιον*, εκδ. Αντ. Ν. Σακκούλας, Αθήνα, 2001, σελ. 47.

⁸ Γραμματικός Ε. Β., *Η Διεθνής Προστασία των Μειονοτήτων και η αντιμετώπισή τους στα Παρευξείνια Κράτη της Ε.Σ.Σ.Δ.*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2010, σελ. 39.

⁹ Γραμματικός Ε. Β., *όπ. π.* σελ. 40.

¹⁰ Γραμματικός Ε. Β., *όπ. π.* σελ. 42.

¹¹ Η ΕΑΔ αντικαταστάθηκε το Μάρτιο του 2006 από το Συμβούλιο των Ηνωμένων Εθνών για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου.

¹² Jackson Preece J., *National Minorities and the European Nation-States System*, Clarendon Press Publishers, Oxford, 1998, σελ. 16.

1989 το ενδιαφέρον για τα μειονοτικά ζητήματα επικεντρώνεται στην Ευρώπη. Με μία σειρά πρωτοβουλιών τα διάφορα όργανά του ασχολήθηκαν με τα μειονοτικά ζητήματα με αποτέλεσμα σε διάστημα τριών ετών να υπάρξουν δύο προτάσεις ορισμού. Το 1990 έχουμε την ίδρυση της Επιτροπής της Βενετίας, δηλαδή της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για τη Δημοκρατία μέσω του Δικαίου (ΕΕΔΔ). Συστάθηκε από αυτήν μία ομάδα εργασίας για τα ζητήματα προστασίας των μειονοτήτων, η οποία κατέληξε στη σύνταξη ενός σχεδίου συμβάσεως το οποίο έχει ως εξής: Α) Ο όρος μειονότητα θα σημαίνει μία ομάδα, μικρότερη σε αριθμό από τον υπόλοιπο πληθυσμό ενός κράτους, της οποίας τα μέλη, που είναι πολίτες αυτού του κράτους, έχουν εθνοτικά, θρησκευτικά ή γλωσσικά χαρακτηριστικά, διαφορετικά από εκείνα του υπόλοιπου πληθυσμού, και οδηγούνται από τη θέληση να διασφαλίσουν τον πολιτισμό, τις παραδόσεις, τη θρησκεία ή τη γλώσσα τους. Β) Κάθε ομάδα που ανταποκρίνεται στα στοιχεία αυτού του ορισμού πρέπει να αντιμετωπίζεται ως εθνοτική, θρησκευτική ή γλωσσική μειονότητα. Γ) Το να ανήκει κανείς σε μια εθνική μειονότητα αποτελεί ζήτημα προσωπικής επιλογής και κανένα μειονέκτημα δεν μπορεί να προκύψει από την άσκηση μια τέτοιας επιλογής¹³.

Δυστυχώς καμιά από τις προαναφερθείσες προσπάθειες σχετικά με τον ορισμό της μειονότητας δεν κατέληξε σε ένα οικουμενικά αποδεκτό αποτέλεσμα. Οι προσπάθειες δεν απέδωσαν ώστε να υφίσταται ένας καθολικά αποδεκτός ορισμός, με αποτέλεσμα το ζήτημα του ορισμού της μειονότητας να εκκρεμεί έως σήμερα.

4. Η πολιτική της Γεωργίας ως προς τη μειονότητα των Αρμενίων

Η αιτία της απομόνωσης των μειονοτήτων στη Γεωργία έχει τις ρίζες της στο γεγονός ότι η πολιτική των εθνικοτήτων της ΕΣΣΔ πρόβαλε την εθνικότητα πάνω από την ιθαγένεια. Έτσι στη Σοβιετική Γεωργία η εθνικότητα ήταν η βάση πολλών κρατικών πολιτικών με αποτέλεσμα πολλοί Γεωργιανοί να έχουν πρόσβαση σε υψηλόβαθμες κρατικές θέσεις σε βάρος των μειονοτήτων που αποκλείονταν από αυτή τη διαδικασία¹⁴. Μετά τη Ροζ Επανάσταση του 2003 η Γεωργιανή κυβέρνηση έθεσε σε εφαρμογή σταδιακά μια σειρά από μεταρρυθμίσεις που στόχευαν στην προώθηση της μειονότητας. Ωστόσο αυτές εξοστρακίστηκαν εξαιρούμενες από τη διαδικασία οικοδόμησης του κράτους. Μια διευθύντρια έργων στον Καύκασο «Πόρων Συνδιαλλαγής» είπε σχετικά: «Η Γεωργιανή Κυβέρνηση δεν ήταν πρόθυμη να χειριστεί και να διαχειριστεί με εποικοδομητικό τρόπο την έννοια του πλουραλισμού στη χώρα τους. Οι μειονότητες εξακολουθούν να θεωρούνται ως επισκέπτες και όχι ως πολίτες με πλήρη δικαιώματα. Αυτοί αναμένεται να προσαρμοστούν και να μην εκφράσουν οποιαδήποτε κριτική ή ανησυχία»¹⁵. Η ισότητα μέσα στο κράτος της Γεωργίας εκφράζεται ρητά με το άρθρο 38 του Συντάγματος της Γεωργίας το οποίο αναφέρει χαρακτηριστικά: «Οι πολίτες της Γεωργίας θα είναι ίσοι στην κοινωνική, πολιτική, οικονομική και πολιτιστική ζωή ανεξάρτητα εάν ανήκουν σε διαφορετική φυλετική, θρησκευτική ή γλωσσική ομάδα. Σύμφωνα με το διεθνές δίκαιο τα κράτη μέλη έχουν το δικαίωμα να αναπτύξουν ελεύθερα και χωρίς καμιά διάκριση τον πολιτισμό τους,

¹³ Διακοφωτάκης Γ., όπ.π. σελ. 80.

¹⁴ Διαθέσιμο στο <http://www.minorityrights.org/download.php?id=746>, σελ. 2., ανακτήθηκε στις 05/03/2014

¹⁵ Διαθέσιμο στο <http://www.minorityrights.org/download.php?id=746>, σελ. 2., ανακτήθηκε στις 05/03/2014.

να χρησιμοποιήσουν τη μητρική τους γλώσσα ιδιωτικά ή δημόσια». Η ισότητα ενώπιον του νόμου κατοχυρώνεται στο άρθρο 14 του Συντάγματος. Σύμφωνα με αυτό, όσον αφορά στην πρόσβαση στη δικαιοσύνη, ειδικά μέτρα έχουν τεθεί σε εφαρμογή για τα μέλη της μειονότητας, όπως επί παραδείγματι, ο διορισμός ενός μεταφραστή που πληρώνεται από το κράτος για να κάνει το διερμηνέα για μη Γεωργιανούς ομιλητές που συμμετείχαν σε ποινικές, αστικές και διοικητικές νομικές διαδικασίες. Τα μέλη της μειονότητας είναι σε θέση να υποβάλλουν στο δικαστήριο έγγραφα στη μητρική τους γλώσσα. Επιπλέον η νομοθεσία γίνεται κατανοητή στη γεωργιανή μόνο, καθώς δε μεταφράζεται για τη μειονότητα. Η γενική έλλειψη εμπιστοσύνης της μειονότητας των Αρμενίων προς το δικαστικό σύστημα, που εκφράζεται από τους εκπροσώπους της μειονότητας, είναι ένα θέμα που θα πρέπει να αντιμετωπιστεί, δεδομένου ότι παρακωλύει την πρόσβαση των μειονοτήτων στη δικαιοσύνη και παραβιάζει τα δικαιώματα της μειονότητας. Η περιορισμένη πρόσβαση στην εκμάθηση της γεωργιανής γλώσσας, ως γλώσσας της πλειοψηφίας είναι ένα βασικό ζήτημα στην παρεμπόδιση πρόσβασης των μειονοτήτων σε δικαιώματα, όπως η έλλειψη πρόσβασης στα πολιτικά δρώμενα και οι διακρίσεις σε τομείς, όπως η απασχόληση. Ο νέος εργατικός κώδικας απαγορεύει ρητά τις διακρίσεις αυτές.

α) Γλώσσα

Ένα σοβαρό εμπόδιο για την ένταξη των μειονοτήτων στο κοινωνικό σύνολο, ιδιαίτερα αυτών που ζουν σε δικές τους κοινότητες, είναι η ελλιπής γνώση της γεωργιανής γλώσσας. Η γνώση αυτής δεν ήταν αναγκαία κατά τη διάρκεια της σοβιετικής κυριαρχίας, όταν οι μειονότητες μπορούσαν να επικοινωνήσουν με τις αρχές στα ρώσικα. Στο ανεξάρτητο κράτος της Γεωργίας, η γνώση της γεωργιανής γλώσσας είναι απαραίτητη για την πρόσβαση στα πάντα, από την τριτοβάθμια εκπαίδευση ως τις κρατικές υπηρεσίες. Η γεωργιανή είναι η μόνη επίσημη γλώσσα της χώρας. Στις δημόσιες υπηρεσίες οι Αρμένιοι έχουν πρόσβαση, αλλά όχι χρησιμοποιώντας τη μητρική τους γλώσσα. Παράλληλα έχοντας το εμπόδιο της γλώσσας αποκλείονται από την πολιτική. Το 2008 μόνο πέντε(5) μέλη της βουλής προέρχονταν από τις μειονοτικές κοινότητες των Αρμενίων και των Αζέρων¹⁶.

β) Παιδεία

«Η μειονότητα των Αρμενίων ως προς την εκπαίδευση τίθεται στο περιθώριο λόγω της μη δυνατότητας πρόσβασης στην ποιοτική εκπαίδευση, ιδίως όσον αφορά τη γλωσσική κατάρτιση. Αν και η εκπαίδευση της μητρικής γλώσσας παρέχεται μέσω των παράλληλων μειονοτικών γλωσσικών σχολείων -κληρονομούμενο από την εποχή της Ε.Σ.Σ.Δ.), για την κύρια μειονότητα -Αρμένιους, Αζέρους, Ρώσους- το σύστημα είναι προβληματικό και περιθωριοποιεί περισσότερο τη μειονότητα. Για παράδειγμα υπήρξε ανεπαρκής εναρμόνιση και ταύτιση των αναλυτικών προγραμμάτων σπουδών με τα γεωργιανά σχολεία. Αυτό ήταν εξαιρετικά προβληματικό δεδομένου ότι οι μειονότητες έπρεπε να βασίζονται σε κάτι παρεμφερές για τα εγχειρίδιά τους. Από το 2007 ωστόσο

¹⁶ Διαθέσιμο στο <http://www.minorityrights.org/9516/press-releases/new-laws-protecting-minorities-a-must-in-georgia-mrg-briefing.html>, ανακτήθηκε στις 24/04/2014.

διάφορα γεωργιανά σχολικά βιβλία μεταφράζονται σε μειονοτικές γλώσσες και προωθούνται στα μειονοτικά σχολεία. Ένας αυξανόμενος αριθμός αυτών αναμένονται στο εγγύς μέλλον και αυτό είναι ένα ενθαρρυντικό βήμα. Χρειάζονται πάντως περισσότερες προσπάθειες για την ευθυγράμμιση των αναλυτικών προγραμμάτων σπουδών. Ειδικά στη διδασκαλία του μαθήματος της Ιστορίας, τα προγράμματα σπουδών είναι πολύ διαφορετικά από τη μια χώρα του Νότιου Καυκάσου στην άλλη. Επιπλέον το γεωργιανό αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών δε νοιάζεται ιδιαίτερα για τις μειονοτικές κοινότητες των Αρμενίων. Η Γεωργιανή κυβέρνηση εγγυάται πως οι μεταρρυθμίσεις θα γίνουν έγκαιρα και αποτελεσματικά. Οι μαθητές μη γνωρίζοντας επαρκώς τη γεωργιανή γλώσσα αποφοιτούν από το σχολείο χωρίς σωστή εκμάθηση αυτής». Η γεωργιανή παραμένει η μόνη γλώσσα της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Αυτό αποτελεί μια τροχοπέδη στις ελπίδες για την εισαγωγή στην τριτοβάθμια εκπαίδευση και στο πανεπιστήμιο για τους περισσότερους πτυχιούχους των μειονοτικών σχολείων. Ακόμη και τα πανεπιστημιακά τμήματα που βρίσκονται σε περιοχές κατοικημένες από τη μειονότητα, όπως το Akhalkalaki, πανεπιστημιακό τμήμα της Τιφλίδας διδάσκονται τα μαθήματα μόνο στα γεωργιανά. Οι γλώσσες των μειονοτήτων χρησιμοποιούνται μόνο από ξένα ιδιωτικά πανεπιστήμια που δεν είναι διαπιστευμένα στη Γεωργία. Το 2005 εκδόθηκε και κυκλοφόρησε ένα βιβλίο διδασκαλίας της Γεωργιανής ως δεύτερης γλώσσας, με το όνομα Tavant'i. Το 2006 μαθητές της Αρμενικής μειονότητας απέτυχαν στις εξετάσεις με ανησυχητικά χαμηλά αποτελέσματα και με αφορμή αυτό το γεγονός υλοποιήθηκε ένα ειδικό πρόγραμμα προετοιμασίας γι' αυτούς. Ωστόσο οι εξετάσεις να είναι επιτυχείς χωρίς μια καλή γνώση της Γεωργιανής γλώσσας. Η Γεωργία ως εκ τούτου είναι αδύνατο να σπουδάσει τα παιδιά των μειονοτήτων. Θα πρέπει επομένως να στραφούν ή στη χώρα τους, την Αρμενία ή στη Ρωσία¹⁷. Ενώ γίνονται αρκετές θετικές ενέργειες για τη μειονότητα των Αρμενίων ως προς την αποφυγή αποκλεισμού αυτών από την εκπαίδευση, σημειώνονται και κάποιες που υποθάλλουν την έννοια της ισότητας της μειονότητας στην εκπαίδευση. Αυτή περιλαμβάνει την αύξηση του διορισμού γεωργιανών δασκάλων σε μειονοτικά σχολεία που δεν έχουν την ικανότητα να διδάξουν τη γλώσσα της μειονότητας. Σε αυτά τα σχολεία η γλώσσα της μειονότητας δε χρησιμοποιείται ως γλώσσα διδασκαλίας και οι μαθητές δεν μπορούν να μιλήσουν και να επικοινωνήσουν. «Η μειονότητα θεωρεί πως αυτές οι πολιτικές αποτελούν συγκεκριμένες προσπάθειες αφομοίωσής τους. Σύμφωνα με τον εκπαιδευτικό νόμο του 2005 η Γεωργιανή Ιστορία και Γεωγραφία, που διδάσκονται στη Γεωργία θα πρέπει να εισαχθούν στη γλώσσα των μειονοτήτων. Αυτό θα μπορούσε να βοηθήσει τη μειονότητα, αν και είναι μια αμφιλεγόμενη πρωτοβουλία από τη στιγμή που μεγάλος αριθμός των μειονοτήτων δεν κατέχουν τη Γεωργιανή γλώσσα»¹⁸.

γ) Γλωσσικά εμπόδια στην κοινωνική και οικονομική συμμετοχή

Η πρόσβαση σε δημόσιες υπηρεσίες είναι ένα θέμα ανησυχητικό για τη μειονότητα των Αρμενίων. Οι τοπικές γλώσσες μπορούν να ομιλούνται κατά την

¹⁷ Διαθέσιμο στο <http://www.minorityrights.org/download.php?id=746>, σελ. 3., ανακτήθηκε στις 05/03/2014.

¹⁸ ό.π., σελ. 4.

πρόσβαση σε υπηρεσίες που βρίσκονται σε μειονοτικές περιοχές. Η μειονότητα δεν μπορεί να έχει πρόσβαση στις υπηρεσίες μιλώντας τη μητρική της γλώσσα. Επιπλέον όλα τα επίσημα έγγραφα και αλληλογραφία πρέπει να υποβάλλονται στη γεωργιανή γλώσσα. Η ισότιμη πρόσβαση στην απασχόληση δυσχεραίνεται. Το ποσοστό ανεργίας είναι υψηλό σε όλες τις αγροτικές και οικονομικά περιθωριοποιημένες περιοχές. Αυτές είναι οι περιοχές που κατοικούνται από τη μειονότητα των Αρμενίων, όπου οι περισσότεροι κάτοικοι εργάζονται στη γη, στην κτηνοτροφία και τη γεωργία. Τα γλωσσικά εμπόδια γίνονται τροχοπέδη καθώς περιθωριοποιούν τη μειονότητα και στηρίζεται μόνο στην κοινότητά τους για εξεύρεση εργασίας.

δ) Πολιτική συμμετοχή

Όπως προαναφέρθηκε, η εθνική μειονότητα των Αρμενίων έχει πρόβλημα εκπροσώπησης στους γεωργιανούς θεσμούς. Το 2008 στο κοινοβούλιο η μειονότητα εκπροσωπήθηκε από δύο Αρμένιους και τρεις Αζέρους. Απαιτούνται λοιπόν ειδικά μέτρα για τη συμμετοχή της μειονότητας στην πολιτική ζωή. Αυτά θα μπορούσαν να περιλαμβάνουν την κατανομή των διατηρημένων εδρών ή τη ρύθμιση των εκλογικών ορίων της περιοχής. Η συνταγματική απαγόρευση των νόμων σε εθνοτικές ομάδες της μειονότητας στη Γεωργία θεωρείται από τους εκπροσώπους της μειονότητας στο Κοινοβούλιο ως εμπόδιο για καλύτερη εκπροσώπηση. Η αποτελεσματική πρόσβαση στα πολιτικά πεπραγμένα δεν μπορεί να είναι εφικτή όταν οι μειονότητες εκπροσωπούνται από μεγάλα κόμματα. Η αρχή της τοπικής αυτοδιοίκησης είναι γραμμένη στο Σύνταγμα της χώρας. Ο αριθμός των μειονοτικών εκπροσώπων των τοπικών φορέων αυτοδιοίκησης στις κατοικημένες περιοχές από τη μειονότητα είναι πιο αναλογικός ως προς τον πληθυσμό. Στις τοπικές εκλογές του 2006 αναφέρθηκε πως το 48,5% των εκλεγμένων συμβούλων σε περιοχές με τους μεγαλύτερους μειονοτικούς πληθυσμούς, ήταν ποσοστό που προήλθε από τη μειονότητα. Αυτό το ενθαρρυντικό αποτέλεσμα οφείλεται στο γεγονός της διανομής εκλογικών δελτίων στη γλώσσα των μειονοτήτων (Αρμενίων) για πρώτη φορά.

ε) Θρησκευτική υπόσταση

Το κυρίαρχο δόγμα στη Γεωργία είναι αυτό των Ορθόδοξων Γεωργιανών Χριστιανών, οι οποίοι αποτελούν το 65% του πληθυσμού και είναι η μεγάλη πλειοψηφία των κατοίκων της χώρας. Διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην ιστορία της χώρας από τον 4αι. μ.Χ., όταν ανακηρύχθηκε επίσημη θρησκεία του κράτους. Μετά από μια περίοδο θρησκευτικής σιωπής υπό την ρωσική κυριαρχία, η επιρροή της στην κοινωνία αυξήθηκε σταθερά, έπειτα από την ανεξαρτησία της χώρας το 1991. Η Αρμένικη Ορθόδοξη εκκλησία αποτελεί την τρίτη μεγαλύτερη θρησκευτική ομάδα στη χώρα και καταλαμβάνει το 8% του πληθυσμού. Εντοπίζεται κυρίως στη νότια περιοχή Samtskhe - Javakheti, όπου αποτελούν την πλειοψηφία του πληθυσμού. Εκτός από τις παραδοσιακές θρησκείες υπάρχουν «μη παραδοσιακές θρησκείες», ένας όρος που χρησιμοποιείται σε διάφορες έρευνες και από διάφορους εκπροσώπους των θρησκευτικών ομάδων. Πρέπει να σημειωθεί ότι αυτές έχουν ταξινομηθεί στη Γεωργιανή κοινωνία ως Αντβεντιστές, Βαπτιστές, Πεντηκοστιανοί και Λουθηριανοί και η παρουσία τους εκεί δεν είναι και τόσο πρόσφατη. Υπάρχουν εκεί πριν από 100 ή 150 χρόνια. Κάποιες από αυτές τις ομάδες έχουν μεγάλο αριθμό οπαδών, όπως οι Βαπτιστές που έχουν 18.000 υποστηρικτές και οι Μάρτυρες του Ιεχωβά 16.000

οπαδούς, περισσότεροι από ό,τι οι οπαδοί των Εβραίων στη χώρα. Εκείνες οι θρησκευτικές ομάδες που θεωρούνται «παραδοσιακές» από την Ορθόδοξη Γεωργιανή Εκκλησία είναι οι Αρμένιοι, οι Μουσουλμάνοι, οι Καθολικοί, οι Εβραίοι, οι Βαπτιστές και οι Λουθηριανοί¹⁹. Οι Μάρτυρες του Ιεχωβά παρουσιάζονται στη Γεωργία από το 1953 και αριθμούνται, όπως προαναφέρθηκε σε 18.000. Οι Αντβεντιστές είναι εκεί από το 1904 και έχουν 400 οπαδούς. Πολλοί μετανάστευσαν στη Γεωργία για οικονομικούς λόγους, αφού η Γεωργία ανακήρυξε την ανεξαρτησία της. Η Γεωργία είναι συμβαλλόμενο μέρος της Οικουμενικής Διακήρυξης του 1948 για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα, της Ευρωπαϊκής Σύμβασης του 1950 για την Προστασία των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών καθώς επίσης και του Διεθνούς Συμφώνου του 1966 για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα και της Σύμβασης του 1989 για τα Δικαιώματα του Παιδιού που καθιερώνουν την αρχή της θρησκευτικής ελευθερίας. Το γεωργιανό Σύνταγμα προβλέπει και καθιερώνει τη θρησκευτική ελευθερία και την ανεξαρτησία του Κράτους από την Εκκλησία. Ο ποινικός κώδικας απαγορεύει ρητά την παρέμβαση σε θρησκευτικές τελετές και τις διώξεις ενός προσώπου για τα θρησκευτικά του πιστεύω. Τέτοιου είδους παραβιάσεις τιμωρούνται με πρόστιμο ή και φυλάκιση. Παραβιάσεις του νόμου που διαπράχθηκαν από δημόσιο υπάλληλο, θεωρούνται κατάχρηση της εξουσίας και τιμωρούνται με υψηλότερα πρόστιμα. Το νομικό καθεστώς της Ορθόδοξης Γεωργιανής Εκκλησίας ρυθμίζεται από μία συνταγματική συμφωνία (Concordat) που υπογράφηκε με το κράτος στις 14 Οκτωβρίου 2002 και είναι ένα εκκλησιαστικό σύμφωνο μεταξύ της Ορθόδοξης Γεωργιανής Εκκλησίας και του Κράτους και καθορίζει τις σχέσεις μεταξύ των δύο. Καμία άλλη θρησκευτική ομάδα δεν απολαμβάνει αυτού του προνομίου. Δεν έχουν καμία νομική υπόσταση μέχρι τον Απρίλιο του 2005, όταν εγκρίθηκαν αποφάσεις του Αστικού Κώδικα, που τους επέτρεπε να συγκαταλέγονται στη Γεωργία, μόνο ως μη κερδοσκοπικοί οργανισμοί ή ιδρύματα. Οι εκπρόσωποι της μειονότητας εκφράζουν την απογοήτευση σχετικά με αυτή την κατάσταση, νιώθοντας πως δεν είναι αποδεκτό για τη θρησκευτική τους υπόσταση να ανήκουν στην κοινωνία ως μη εμπορικό πρόσωπο ιδιωτικού δικαίου. Η Συνταγματική συμφωνία δίνει στην Γεωργιανή Ορθόδοξη Εκκλησία μια σειρά από προνόμια που δεν διατίθενται σε άλλες ομάδες. Σύμφωνα με τους όρους της Συμφωνίας, τα μέλη της Γ.Ο.Ε. εξαιρούνται από τη στρατιωτική θητεία. Η κυβέρνηση αναγνωρίζει γάμους που εκτελούνται στην Ορθόδοξη Εκκλησία και προστατεύει το μυστικό της εξομολόγησης και δίνει σε αυτήν ένα μοναδικό συμβουλευτικό ρόλο προς την κυβέρνηση, ειδικά στον τομέα της εκπαίδευσης. Έχει, επίσης, φορολογικές απαλλαγές. Ορισμένα από αυτά τα άρθρα απαιτείται να εγκριθούν νομοθετικά από το Κοινοβούλιο, πράγμα το οποίο δεν έχει πραγματοποιηθεί ακόμη. Στο άρθ. 3 της Συνταγματικής Συνθήκης, σύμφωνα με την οποία το κράτος αναγνωρίζει τη γαμήλια τελετή που έγινε από την Εκκλησία, δεν ασκείται. Το ίδιο συμβαίνει και με το άρθ. 4, το οποίο επιτρέπει τη δημιουργία του θεσμού του εξομολογητή εντός των στρατιωτικών σχηματισμών, φυλακών και σε άλλα μέρη κράτησης. Τα άρθ. 7, 8 και 11, που ασχολούνται με διάφορες πτυχές της εκκλησιαστικής περιουσίας και την αποζημίωση για τη ζημιά που γίνεται στην

¹⁹ Pierre Vichioni, Religious Minorities in Georgia, Country of Origin Information, report, 2006, p. 7., διαθέσιμο στο http://www.una.ge/pdfs/publications/rcg/Religious_Minorities_Final.pdf, Ανακτήθηκε στις 08/03/2014.

Εκκλησία, εν μέρει είναι σε εφαρμογή. Η συμφωνία αναφέρει πως «το ταμείο της Εκκλησίας, ως μέρος του εθνικού ταμείου, βρίσκεται στην κοινή ιδιοκτησία του κράτους και της Εκκλησίας, σύμφωνα με την ισχύουσα νομοθεσία»²⁰. Αλλά αυτή η νομοθεσία δεν έχει γραφτεί ακόμη και επομένως δεν υπάρχει κανένας κανόνας για την κοινή ιδιοκτησία του ταμείου. Αρμένιοι, Λουθηριανοί, Εβραίοι κ.ά. υπέγραψαν επίσημα έγγραφο με το Γεωργιανό Ορθόδοξο Πατριαρχείο να εγκρίνει τη Συμφωνία, αλλά δήλωσε μετά τη δημοσίευση τους ότι δεν ήταν πολλά από αυτά στο αρχικό έγγραφο που είχε υπογράψει. Οι εκπρόσωποι των μη παραδοσιακών μειονοτικών θρησκευτικών ομάδων αποκλείστηκαν από τη διαδικασία της Συμφωνίας (Concordat). Θα πρέπει να σημειωθεί πως οι θρησκευτικές ομάδες γενικά δεν απαιτούν την ακύρωση της Concordat. Η κύρια ανησυχία τους είναι το γεγονός ότι η ύπαρξη της Γ.Ο.Ε. είναι αναγνωρισμένη από το κράτος και ότι έχει νομικό καθεστώς νομικού προσώπου δημοσίου δικαίου, ενώ οι άλλες θρησκευτικές ομάδες μπορούν να υποδηλωθούν υπό το καθεστώς ιδιωτικού δικαίου. Στην έκθεση του Δεκεμβρίου του 2005 για την κατάσταση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων ο Συνήγορος του Πολίτη της Γεωργίας επέκρινε άμεσα τις δυσμενείς διακρίσεις του χαρακτήρα του Concordat: «Αυτά τα προνόμια χορηγούνται μόνο στη Γ.Ο.Ε.. Αυτό παραβιάζει το άρθρ. 38 του Συντάγματος (αρχή της ισότητας) και τις θεμελιώδεις αρχές της ισότητας και της μη διάκρισης που προστατεύονται από τις διεθνείς συμβάσεις». Οι θρησκευτικές μειονότητες δεν απολαμβάνουν τα ίδια δικαιώματα με την Γ.Ο.Ε. Η Διακήρυξη για την εξάλειψη κάθε μορφής μισαλλοδοξίας και διάκρισης με βάση τη θρησκεία ή την πίστη λέει ρητά ότι: «Όλα τα κράτη πρέπει να λάβουν αποτελεσματικά μέτρα για την πρόληψη και την εξάλειψη των διακρίσεων λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων στην αναγνώριση, την άσκηση και την απόλαυση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των θεμελιωδών ελευθεριών σε όλους τους τομείς της πολιτικής, οικονομικής, πολιτικής, κοινωνικής και πολιτιστικής ζωής» (αρθρ.4)²¹.

Τροποποιήσεις Αστικού Κώδικα και Νόμος για την καταχώριση των Θρησκευτικών Ομάδων

Τον Απρίλιο του 2005 το Κοινοβούλιο ενέκρινε τροποποιήσεις του Αστικού Κώδικα, το οποίο για πρώτη φορά στην ιστορία της Γεωργίας, επέτρεψαν τις θρησκευτικές ομάδες να αποκτήσουν νομική υπόσταση. Πριν από αυτές τις τροπολογίες απαιτούνται οι θρησκευτικές ομάδες να εγγραφούν ως δημόσιοι φορείς ακόμη και αν ο νόμος δεν προέβλεπε κανένα μηχανισμό να πράξει ανάλογα και ταυτόχρονα προβλέπονταν χρηματικό πρόστιμο για κάθε μη καταχωρισμένη θρησκευτική ομάδα. Οι θρησκευτικές ομάδες μπορούν να εγγραφούν ως μη κερδοσκοπικές οργανώσεις. Η εγγραφή είναι μια λειτουργία του τμήματος φορολογίας(πριν από τις 14 Δεκεμβρίου 2006 η τροπολογία ήταν συνάρτηση του Υπουργείου Δικαιοσύνης). Αυτή η κατάσταση τους επιτρέπει να έχουν ιδιοκτησία

²⁰ Pierre Vichioni, Religious Minorities in Georgia, Country of Origin Information, report, 2006, p. 10., διαθέσιμο στο http://www.una.ge/pdfs/publications/rcg/Religious_Minorities_Final.pdf, Ανακτήθηκε στις 05/03/2014.

²¹ Pierre Vichioni, Religious Minorities in Georgia, Country of Origin Information, report, 2006, p. 11., διαθέσιμο στο http://www.una.ge/pdfs/publications/rcg/Religious_Minorities_Final.pdf, Ανακτήθηκε στις 07/03/2014.

συλλογικά, ανοιχτό κοινόχρηστο τραπεζικό λογαριασμό και να ενεργούν ως οντότητες στο δικαστήριο. Η εγγραφή δεν είναι υποχρεωτική. Τον Ιούλιο του 2005 το Υπ. Δικαιοσύνης έλαβε τις πρώτες αιτήσεις που υποβάλλονται στο πλαίσιο της νέας διαδικασίας εγγραφής. Τόσο οι Μορμόνοι όσο και οι Αντβεντιστές έλαβαν έγκριση σε λιγότερο από δεκαπέντε ημέρες. Επιπρόσθετα δώδεκα οργανώσεις καταχωρίστηκαν μεταγενέστερα σύμφωνα με το νόμο. Αν και αυτό μπορεί να θεωρηθεί ως θετικό βήμα, τριάντα και περισσότερες θρησκευτικές μειονοτικές ομάδες, όταν ρωτήθηκαν, δεν ήταν ικανοποιημένες με την τροπολογία και αρνήθηκαν την εγγραφή τους. Αυτό οφείλεται στους εξής λόγους: 1) Η μη αναγνώριση του θρησκευτικού χαρακτήρα των κοινοτήτων τοποθετεί αυτές σε μια ίδια βάση με οποιαδήποτε άλλη ιδιωτική ένωση ή ίδρυμα. 2) Ως εκ τούτου η διάκριση συνίσταται στο ό,τι η Γ.Ο.Ε. είναι ο μόνος φορέας δημόσιου δικαίου, ενώ όλοι οι άλλοι είναι φορείς ιδιωτικού δικαίου. Για μερικούς εγγραφή θα σήμαινε την αναγνώριση των διακρίσεων αυτών. Εκτός από αυτό η επίσημη νομική διάκριση θα μπορούσε να προσθέσει και κοινωνικές διακρίσεις. 3) Η εκ των πραγμάτων μη αναγνώριση της ιστορικής θρησκευτικής κληρονομιάς κάποιων εκκλησιών που σημειώθηκε το 2006 και η διεκδίκηση εκκλησιών που χτίστηκαν αρκετούς αιώνες πριν να είναι αντιφατική, δεδομένου ότι το ζήτημα της επιστροφής των εκκλησιών είναι πολύ σημαντικό. 4) Η απουσία των διατάξεων που αφορούν σε φοροαπαλλαγές είναι ένα προνόμιο που η Γ.Ο.Ε. απολαμβάνει και έχει βάσει του Concordat. 5) Την απουσία ενός μηχανισμού για τη σύνδεση της ιδιοκτησίας των εκκλησιών, που έχουν ήδη αποκτηθεί με τη βοήθεια ενός ιδιώτη, χωρίς την ύπαρξη νομικού καθεστώτος. 6) Τη θρησκευτική ένωση. Η επιθυμητή λύση θα ήταν η υιοθέτηση ενός νόμου για την αντιμετώπιση των προβλημάτων για τις θρησκευτικές ομάδες. Είναι αξιοσημείωτο ότι αν και οι περισσότεροι παρατηρούν μια θεωρητική ασυμβατότητα μεταξύ της ισότητας σύμφωνα με το Σύνταγμα όλων των θρησκευτικών ονομαστικών αξιών και της υψηλότερης θέσης της Γ.Ο.Ε., στην πράξη η βούληση για την εξάλειψη της Συμφωνίας (Concordat) δεν έχει εκφραστεί ευρέως. Η πιθανότητα να αναγνωριστεί ως θρησκευτικός φορέας φαίνεται να είναι αρκετό. Το 2006 η Επιτροπή στις ΗΠΑ για τη Διεθνή Θρησκευτική Ελευθερία (USCIRF) συνέστησε στη γεωργιανή κυβέρνηση «να θεσμοθετήσει ένα μηχανισμό που επιτρέπει στις θρησκευτικές κοινότητες να αποκτήσουν νομική προσωπικότητα, σύμφωνα με τη νομοθεσία της Γεωργίας, σύμφωνα με τα διεθνή πρότυπα για τα ανθρώπινα δικαιώματα. Ο Giorgi Melatdze, ένας δικηγόρος στο Ινστιτούτο Ανεξαρτησίας (Liberty Institute), μια μη Κυβερνητική Οργάνωση (ΜΚΟ) της Γεωργίας που συμμετέχει, δήλωσε: «Είμαι εναντίον ενός νόμου σχετικά με τη θρησκευτική οργάνωση, γιατί θα πρέπει να καθορίσουμε τι είναι θρησκευτική οργάνωση και τι δεν είναι»²². Σε σχόλια που έγιναν από τη θρησκευτική μειονότητα των Αρμενίων στη Γεωργία όσον αφορά στο Νομικό Καθεστώς έχει ειπωθεί το εξής: [...] Υπάρχει ένα μεγάλο κενό. Το Κοινοβούλιο αναφέρει ότι «έχουμε εγκρίνει τροποποιήσεις του αρθρ.1509 του Αστικού Κώδικα και τώρα έχετε το δικαίωμα να εγγραφείτε», αλλά στην πραγματικότητα αυτό δεν είναι

²² Pierre Vichioni, Religious Minorities in Georgia, Country of Origin Information, report, 2006, p. 14., διαθέσιμο στο http://www.una.ge/pdfs/publications/rcg/Religious_Minorities_Final.pdf, ανακτήθηκε στις 8/3/2014.

αλήθεια. Δεν υπάρχει κανένας νόμος για τις θρησκευτικές οργανώσεις. Τουλάχιστον για τις θρησκευτικές οργανώσεις ως νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου. Μόνο η Γ.Ο.Ε. απολαμβάνει τέτοια δικαιώματα μετά την υπογραφή της Συμφωνίας (Concordat). Οι θρησκευτικές οργανώσεις είναι οργανώσεις που έχουν θρησκευτικές ιδιαιτερότητες. Δεν είναι ΜΚΟ. Θεωρείται νομικός παραλογισμός για μια θρησκευτική μειονότητα να αναγνωρίζεται ως ΜΚΟ. Αυτό είναι ένα μεγάλο πρόβλημα για τις παραδοσιακές θρησκείες, γιατί ο νόμος δεν αναγνωρίζει την ιστορική τους κληρονομιά. Ακούγεται περίεργο το γεγονός ότι είμαστε η Αρμενική Αποστολική Εκκλησία στη Γεωργία και είμαστε ΜΚΟ. Επίσης για την επιστροφή των εκκλησιών η κυβέρνηση μπορεί να υποστηρίξει πως συναινέσαμε να εγγραφούμε το 2006, έτσι δεν μπορούμε να σας δώσουμε πίσω τις εκκλησίες σας. Δε μας αναγνωρίζουν ως απογόνους της Αρμενικής επισκοπής, η οποία έχει σημαντική κληρονομιά στη Γεωργία. Εμείς δε λέμε πως η Συνταγματική Συμφωνία είναι κακή. Η Γ.Ο.Ε. είναι η κύρια εκκλησία εδώ. Αλλά θέλουμε τα δικαιώματά μας. Δε θέλουμε ακριβώς τα ίδια δικαιώματα, αλλά θέλουμε τα δικαιώματά μας. Το μόνο που χρειαζόμαστε είναι μια νομικά δεσμευτική συμφωνία, όχι μια συνταγματική, αλλά ότι το κράτος αναγνωρίζει τις παραδοσιακές θρησκείες ως Ν.Π.Δ.Δ., ιδιοκτήτη μερικών ιστορικών μνημείων. Θέλουμε να είμαστε σαφείς όσον αφορά στα δικαιώματα και τις ευθύνες μας [...] Η Αρμενική κοινότητα βρίσκεται αντιμέτωπη με θέματα σχετικά με την κυριότητα και την ιδιοκτησία των θρησκευτικών κτηρίων. Το ιστορικό της ιδιοκτησίας αρκετών εκκλησιών που είχαν εθνικοποιηθεί από την ΕΣΣΔ είναι ένα μέγιστο θέμα διαφωνίας μεταξύ της Αρμενικής Αποστολικής Εκκλησίας και της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Γεωργίας. Τέτοια ζητήματα δεν παραβιάζουν μόνο τη θρησκευτική ελευθερία, όπως διασφαλίζεται από τις Διεθνείς Πράξεις για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα, των οποίων η Γεωργία είναι συμβαλλόμενο μέρος, αλλά είναι και άκρως αμφιλεγόμενο και πρέπει να επιλυθούν, ώστε τα μέλη της μειονότητας να αισθάνονται ίσα προς όλους τους πολίτες²³. Είναι σημαντικό για την Αρμενική Αποστολική Εκκλησία το ζήτημα της επιστροφής των εκκλησιών που κατασχέθηκαν κατά τη διάρκεια της σοβιετικής περιόδου. Μερικές έκλεισαν και κάποιες μετατράπηκαν σε ανώνυμους χώρους όπως αίθουσες κοινότητας. Η Αρμενική Αποστολική Εκκλησία ισχυρίζεται πως πέντε εκκλησίες είναι σήμερα κλειστές, με πιο προβληματική εκείνη της Τιφλίδας - Norasheni Church. Η εκκλησία ανήκε σε Αρμένιους πριν τη σοβιετική περίοδο. Μια βιβλιοθήκη της Επιστημονικής Ακαδημίας άνοιξε μέσα στην εκκλησία κατά τη διάρκεια της σοβιετικής περιόδου. Στις 15 Φεβρουαρίου του 1995, με απόφαση του Πατριαρχείου, ο ναός μετατράπηκε σε Γ.Ο.Ε. που ονομάστηκε ναός της Παναγίας. Αυτό προκάλεσε τεράστια διαμαρτυρία στα μέλη της αρμενικής κοινότητας. Το Πατριαρχείο αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την εκκλησία, αλλά παρόλα αυτά δεν επιστράφηκε στους Αρμένιους. Σήμερα θρησκευτικές τελετές δε γίνονται εκεί²⁴. Η επιστροφή των εκκλησιών είναι ένα ζήτημα για την Γ.Ο.Ε. Νομικά, από την ανεξαρτησία της Γεωργίας το 1991, οι εκκλησίες παραμένουν στην ιδιοκτησία του κράτους. Ωστόσο η κυβέρνηση έχει ήδη επιστρέψει πολλές εκκλησίες στην

²³ Διαθέσιμο στο <http://www.minorityrights.org/download.php?id=746>, σελ. 5. Ανακτήθηκε στις 10/03/2014.

²⁴ Pierre Vichioni, Religious Minorities in Georgia, Country of Origin Information, report, 2006, p. 21., διαθέσιμο στο http://www.una.ge/pdfs/publications/rcg/Religious_Minorities_Final.pdf, Ανακτήθηκε στις 10/03/2014.

Concordat. Αυτή προβλέπει τη δημιουργία μιας επιτροπής επικεφαλής του καθορισμού των εκκλησιών που ιστορικά ανήκαν στην Γ.Ο.Ε., προκειμένου το κράτος να τις επιστρέψει. Ωστόσο μια τέτοια επιτροπή δεν έχει δημιουργηθεί ακόμη. Η Γ.Ο.Ε. δηλώνει πως θα είναι αυτό δυνατό μόνο μετά την έγκριση του νόμου σχετικά με τη θρησκεία, την οποία το Κοινοβούλιο δεν είναι διατεθειμένο να υιοθετήσει. Το θέμα είναι επίσης σημαντικό και για τη γειτονική Αρμενία. Τον Απρίλιο του 2005 ο πρόεδρος του Κοινοβουλίου της Αρμενίας ο Artur Bagdasarian κατά την επίσκεψή του στη Γεωργία συναντήθηκε με τον Πατριάρχη της Γ.Ο.Ε. για να συζητήσουν τη δημιουργία μιας κοινής επιτροπής για να μελετήσει το ιστορικό υπόβαθρο των εν λόγω εκκλησιών στη Γεωργία, που αμφισβητούνται από το Πατριαρχείο της Γεωργίας. Αν και έχει αναφερθεί πως οι δύο πλευρές έφτασαν σε μια συμφωνία, η εν λόγω επιτροπή δεν έχει οριστεί ακόμη. Ελλείπει προόδου στο θέμα της επιστροφής των εκκλησιών, οι σχέσεις μεταξύ του Πατριαρχείου και της Αρμενικής Αποστολικής Εκκλησίας εξακολουθούν να είναι τεταμένες. Ένα παράδειγμα αυτής της έντασης που επικρατεί είναι ένα περιστατικό που συνέβη στις 14 Ιουλίου 2005 με πρωτοβουλία του γεωργιανού επισκόπου της περιοχής του Aklalkalaki, μια περιοχή πυκνοκατοικημένη από Αρμένιους, φοιτητές από την Τιφλίδα και εκπρόσωποι του κράτους ήρθαν να αποκαταστήσουν διάφορα θρησκευτικά κτήρια της περιοχής. Αφού καλωσορίστηκαν από τους κατοίκους της περιοχής, τους ζητήθηκε να εγκαταλείψουν την περιοχή, γιατί σύμφωνα με τον τοπικό πληθυσμό, στην εκκλησία του χωριού Samsara, όπου είχε Αρμενικής καταγωγής κατοίκους, καλόγριες ορθόδοξες τοποθέτησαν εικόνες πάνω στους τοίχους και προσεύχονταν μέσα την εκκλησία ενώ οι φοιτητές προσπαθούσαν να σβήσουν τους σταυρούς των Αρμενίων από τους τοίχους της εκκλησίας για να εξαλείψουν κάθε ένδειξη της καταγωγής της εκκλησίας. Οι φοιτητές αποχώρησαν, αλλά το ίδιο βράδυ επέστρεψαν για να κρεμάσουν μια γεωργιανή σημαία εμπρός στην εκκλησία. Ο τοπικός πληθυσμός αναγκάστηκε να χρησιμοποιήσει βία για να εξαναγκάσει τις καλόγριες και τους φοιτητές να αποχωρήσουν και τρεις άνθρωποι έπαθαν διάσειση²⁵. «Το γεγονός αναφέρθηκε στα μέσα ενημέρωσης και ενημερώθηκε ο συνήγορος του Πολίτη, ο οποίος συναντήθηκε και με τις δύο εμπλεκόμενες πλευρές και κατέληξαν στο συμπέρασμα πως οι φοιτητές προσπαθούσαν μόνο να αποκαταστήσουν την εκκλησία και πως η χρήση βίας ήταν εγκληματική και πως ο επίσκοπος θα έπρεπε να έχει ειδοποιήσει την τοπική κοινωνία εκ των προτέρων. Ερωτηθέντες εκπρόσωποι της Αρμενικής Αποστολικής Εκκλησίας να σχολιάσουν το γεγονός της επιστροφής των εκκλησιών τους απάντησαν τα εξής: «Από νομική άποψη, σύμφωνα με τη νομοθεσία της Γεωργίας δεν είμαστε τίποτα, δεν υπάρχουμε. Τώρα βρίσκουμε τον εαυτό μας στο κτήριο διοίκησης της Αρμενικής Αποστολικής Εκκλησίας. Αλλά νομικά δεν είναι τίποτα, απλά υπάρχει ως όνομα. Νομικά οι εκκλησίες ανήκουν στο κράτος και στο Υπ. Πολιτισμού. Το αποδεχόμαστε αυτό, όσο μπορούμε να το χρησιμοποιούμε και δεν προσφέρεται σε άλλη εκκλησία. Δύο εκκλησίες λειτουργούν στην Τιφλίδα επίσημα. Η μία είναι σε χρήση και η άλλη υπό ανακαίνιση. Πέντε εκκλησίες είναι κλειστές από το 1930. Έχουμε υποβάλλει αίτηση στην κυβέρνηση, στον πρωθυπουργό και το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, αλλά κανείς δε βοήθησε. Η Concordat μεριμνά για την επιστροφή των

²⁵ Pierre Vichioni, Religious Minorities in Georgia, Country of Origin Information, report, 2006, p. 22., διαθέσιμο στο http://www.una.ge/pdfs/publications/rcg/Religious_Minorities_Final.pdf, Ανακτήθηκε στις 10/03/2014.

Ορθόδοξων εκκλησιών, αλλά όχι των Αρμενικών. Πιστεύουμε ότι η Γ.Ο.Ε. δε θέλει να λύσει το πρόβλημα της επιστροφής των εκκλησιών²⁶.»

5. Σχέσεις Γεωργίας - Αρμενίας. Εδαφικές - συνοριακές διαφορές

Στα 1918 διεξάγεται πόλεμος μεταξύ της Αρμενίας και της Γεωργίας για τον έλεγχο των εδαφών στις περιοχές Lori, Javakheti και Borchalo, τα οποία μέχρι το 1917 αποτελούσαν μέρος της Τιφλίδας υπό την Ρωσική κυριαρχία. Στο τέλος του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου ορισμένες από αυτές τις περιοχές καταλήφθηκαν από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Όταν οι Οθωμανικές δυνάμεις αποσύρθηκαν από την περιοχή, η πλειοψηφία του Αρμενικού λαού πήρε τον έλεγχο στα χέρια του. Η διαμάχη εξελίχθηκε σε ένοπλες συγκρούσεις στις 7 Δεκεμβρίου του 1918. Οι εχθροπραξίες συνεχίστηκαν με επιτυχία της Γεωργίας ως τις 31 Δεκεμβρίου, όταν με τη διαμεσολάβηση των Βρετανών έγινε κατάπαυση του πυρός, αφήνοντας το επίμαχο τμήμα του Borchalo υπό κοινή διοίκηση της Γεωργίας και της Αρμενίας μέχρι την εγκαθίδρυση της σοβιετικής κυριαρχίας στην Αρμενία το 1920.

Εικόνα 4: Georgian - Armenian War

²⁶ Pierre Vichioni, Religious Minorities in Georgia, Country of Origin Information, report, 2006, p. 23., διαθέσιμο στο http://www.una.ge/pdfs/publications/rcg/Religious_Minorities_Final.pdf. Ανακτήθηκε στις 10/03/2014.

Επακόλουθα του πολέμου

Και τα δύο μέρη υπέγραψαν ειρηνευτική συμφωνία τον Ιανουάριο του 1919 με τη μεσολάβηση των Άγγλων, όπως ειπώθηκε. Τα στρατεύματα της Αρμενίας και της Γεωργίας εγκατέλειψαν το έδαφος και οι δύο πλευρές συμφώνησαν να ξεκινήσουν συνομιλία για τον ορισμό ουδέτερης ζώνης²⁷. Η ουδέτερη ζώνη διαιρέθηκε αργότερα μεταξύ της Αρμενίας και της Γεωργίας. Οι συνέπειες της εμπόλεμης κατάστασης έχουν συνοψιστεί από πολλούς ιστορικούς. Η τεσσάρων εβδομάδων στρατιωτική σύγκρουση κόστισε χιλιάδες ανθρώπινες ζωές τόσο στην Αρμενία όσο και στη Γεωργία. Προκάλεσε σοβαρές υλικές ζημιές και πρόσθεσε σοβαρή επιπλοκή στις διμερείς σχέσεις των δύο εθνών, η οποία γεννήθηκε από τη ρωσική κρίση και ήταν αμφίβολη ακόμη και πριν από την έναρξη των εχθροπραξιών. Κανένα από τα δύο μέρη της ειρηνευτικής συμφωνίας στις 17 Ιανουαρίου 1919 δεν ήταν ικανοποιημένο με τους όρους της. Η Γεωργία όχι μόνο απέτυχε να καθιερώσει τη συνοριακή γραμμή της που θεωρούσαν αδιαμφισβήτητη, αλλά έχασε ακόμη ένα μικρό τμήμα από τις προ πολέμου ελεγχόμενες εκτάσεις. Τα εδαφικά κέρδη της Αρμενίας (μια μικροσκοπική λωρίδα γης στην περιοχή Borchalo) ήταν αμελητέα σε σύγκριση με αυτά που οι Αρμένιοι επιχειρούσαν να αποκτήσουν ως αποτέλεσμα του πολέμου. Η στρατιωτική ηγεσία τόσο της Αρμενίας όσο και της Γεωργίας πίστευαν ακράδαντα πως ο πόλεμος κερδίστηκε από αυτούς και κατηγόρησαν την Entente για την παρέμβαση και για την αρπαγή της νίκης από τα χέρια των νικητών. Στις κοινωνίες των δύο χωρών προέκυψε αποξένωση, πικρία και κάποιες προκαταλήψεις κατά των γειτονικών εθνών. Ένα από τα σαφή αποτελέσματα του πολέμου ήταν η αποσταθεροποίηση εμπορικής σύνδεσης μεταξύ των δύο χωρών, η οποία πρόσθεσε περαιτέρω επιπλοκή στην ήδη άθλια οικονομική κατάσταση στην Αρμενία, βάζοντας στην απομόνωση από τον έξω κόσμο.

²⁷ Διαθέσιμο στο http://www.conflicts.rem33.com/images/Georgia/arm_geor_war/E14.html, Ανακτήθηκε στις 10/03/2014.

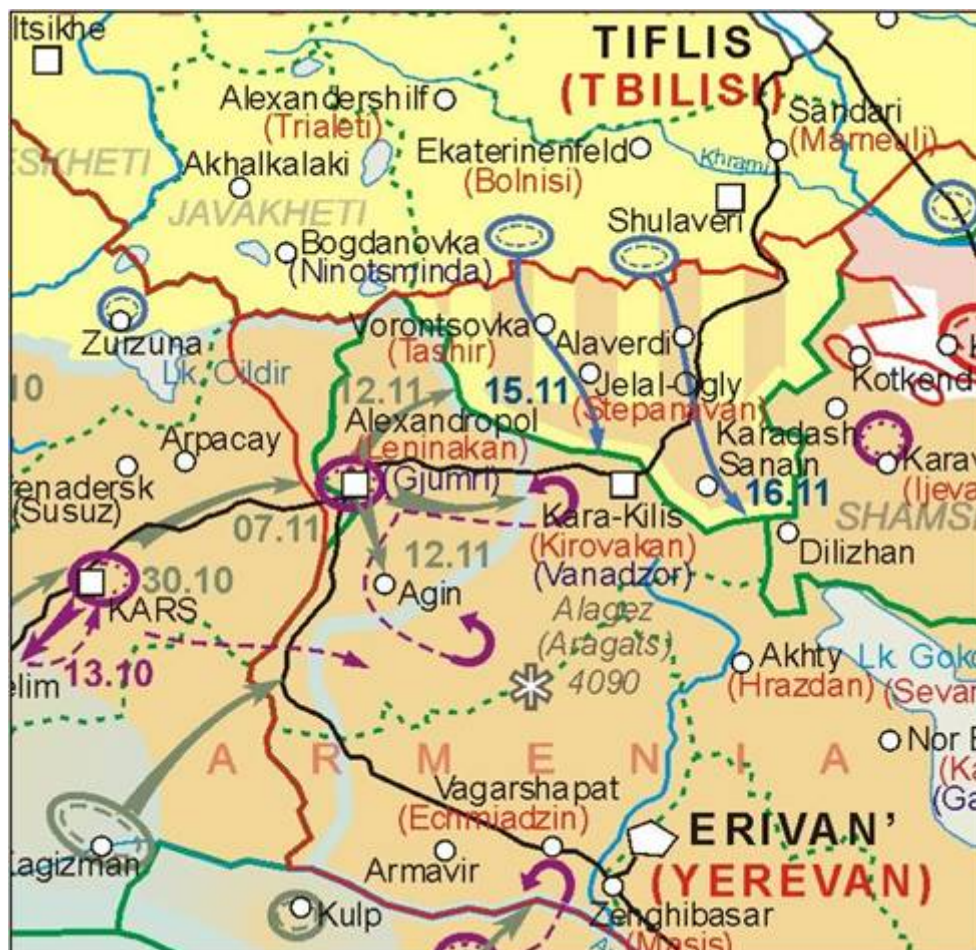
Εικόνα 5: Αρμενία - Γεωργία σε σύρραξη, Νοέμβριος 1918

Η σημερινή κατάσταση στα σύνορα Γεωργίας - Αρμενίας είναι σχετικά ήρεμη και χωρίς εχθροπραξίες. Η ίδια διαχωριστική γραμμή παρέμεινε αμετάβλητη από τη συμφωνία που υπογράφηκε στις 6 Νοεμβρίου του 1921. Όσον αφορά στο έδαφος χωρίστηκε σε 3 ζώνες εκ των οποίων η Τρίτη ζώνη περιλαμβάνει την περιοχή Akhalkalaki (δύο από τις έξι επαρχίες του Javakheti, Akalkalaki και Ninotsminda). Όπως φαίνεται και στον ακόλουθο πίνακα δεν έγιναν σημαντικές αλλαγές στην εθνοτική σύνθεση από την αρχή του 20^{ου} αι.

FORMER AKHALKALAKI COUNTY, AS OF 1989		
Contemporary district	Dominant ethnic group	% to the total population of the district
Akhalkalaki	Armenians	91.3
Ninotsminda	Armenians	89.6

Dominant ethnic groups of the former Akhalkalaki county, as of the end of the 20th century.

Source: General Census of the USSR for the year 1989²⁸

Εικόνα 6: Γεωργιανή κατάληψη της ουδέτερης ζώνης και άλλων αμφισβητούμενων εδαφών στο εσωτερικό της πρώην χώρας Borchalo της επαρχίας της Τιφλίδας (Νοέμβριος / 1920)

6. Συμπεράσματα

Οι Αρμένιοι στη Γεωργία είναι μία πολύπαθη πληθυσμιακή μειονότητα, η οποία παραγκωνίζεται κοινωνικά, οικονομικά, πολιτικά και φυσικά ως θρησκευτική οντότητα. Οι Γεωργιανοί αποδεικνύουν την ανυπαρξία της αρμενικής μειονότητας, η οποία αποτελεί την τρίτη μεγαλύτερη θρησκευτική ομάδα στη χώρα καταλαμβάνοντας το 8% του πληθυσμού. Οι θρησκευτικές μειονότητες δεν απολαμβάνουν τα ίδια δικαιώματα με την Γ.Ο.Ε. Η Διακήρυξη για την εξάλειψη κάθε

²⁸ Διαθέσιμο στο http://www.conflicts.rem33.com/images/Georgia/arm_geor_war/E17.html.

Ανακτήθηκε στις 10/03/2014.

μορφής μισαλλοδοξίας και διάκρισης με βάση τη θρησκεία ή την πίστη λέει ρητά ότι: «Όλα τα κράτη πρέπει να λάβουν αποτελεσματικά μέτρα για την πρόληψη και την εξάλειψη των διακρίσεων λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων στην αναγνώριση, την άσκηση και την απόλαυση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των θεμελιωδών ελευθεριών σε όλους τους τομείς της πολιτικής, οικονομικής, πολιτικής, κοινωνικής και πολιτιστικής ζωής» (αρθρ. 4). Ο Συνήγορος του Πολίτη, καθώς και ΜΚΟ έχουν εκφραστεί αρνητικά για Γ.Ο.Ε. Ακτιβιστές για τα δικαιώματα της μειονότητας έχουν περιγράψει τη Γεωργιανή Ορθόδοξη Εκκλησία ως «το πιο ισχυρό πολιτικό κόμμα της χώρας». Η ισότητα μέσα στο κράτος της Γεωργίας που εκφράζεται ρητά με το άρθρο 38 του Συντάγματος της Γεωργίας δεν τηρείται και δεν εφαρμόζεται. Η πρόοδος της Γεωργίας ήταν οριακή, λόγω της έλλειψης ικανότητας να εφαρμόσει πολιτικές. Μέχρι σήμερα το κράτος της Γεωργίας δεν έχει εκδώσει νόμο για τις εθνικές μειονότητες. Σε έκθεσή του τον Ιούλιο του 2007 προς το Συμβούλιο της Ευρώπης, η κυβέρνηση δήλωσε ότι απαιτεί μεγαλύτερη βοήθεια από το Συμβούλιο της Ευρώπης και εμπειρογνώμονες στον καθορισμό του όρου «εθνικές μειονότητες». Σε ψήφισμα της 24^{ης} Ιανουαρίου 2008 η Κοινοβουλευτική Συνέλευση του Συμβουλίου της Ευρώπης υπογράμμισε τη συνεχή ανησυχία για τον σεβασμό των μειονοτήτων και των θρησκευτικών τους δικαιωμάτων²⁹. Η Γεωργία έχει δρόμο εμπρός της για να βελτιώσει τη θέση της ως προς το σεβασμό των δικαιωμάτων των μειονοτήτων.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Γραμματίκας Ε. Β., Η Διεθνής Προστασία των Μειονοτήτων και η αντιμετώπισή τους στα Παρευξείνια Κράτη της Ε.Σ.Σ.Δ., εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2010.
- Διακοφωτάκης Ι. Γ., *Περί Μειονοτήτων κατά το Διεθνές Δίκαιον*, εκδ. Αντ. Ν. Σακκούλας, Αθήνα, 2001.
- Jackson Preece J., *National Minorities and the European Nation-States System*, Clarendon Press Publishers, Oxford, 1998.
- Pierre Vichioni, *Religious Minorities in Georgia, Country of Origin Information*, report, 2006

Διαδικτυακές πηγές

- <http://www.defencenet.gr/defence/o/5136>
- <http://www.minorityrights.org/download.php?id=746>
- <http://www.minorityrights.org/1909/georgia/georgia-overview.html>
- <http://www.ecmi.de/home/>
- http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/information/enp_brochure_el.pdf, σελ 24.
- European Centre For Minorities Issues.
- <http://www.minorityrights.org/download.php?id=746>
- <http://www.minorityrights.org/9516/press-releases/new-laws-protecting-minorities-a-must-in-georgia-mrg-briefing.html>
- http://www.conflicts.rem33.com/images/Georgia/arm_geor_war/E14.html
- <http://www.minorityrights.org/1909/georgia/georgia-overview.html#sthash.PrTsI33w.dpuf>

²⁹ Διαθέσιμο στο

<http://www.minorityrights.org/1909/georgia/georgia-overview.html#sthash.PrTsI33w.dpuf>
Ανακτήθηκε στις 10/03/2014.